

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALI VƏ ÖZBƏK SATİRİK ƏDƏBİYYATI

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **İlhamə Qəribəğa qızı Sultanova**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu "Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Almas Qasım qızı Binnətova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Xuraman Bəhmən qızı Hümmətova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aygün Məhərrəm qızı Yusubova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ofelya Eldar qızı Babayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri

akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni münasibətlərinin müstəqillik dövründə inkişafı və keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyması elmi-ədəbi əlaqələrin də intensivləşməsinə stimül yaradır, həm də qloballaşma şəraitində ortaq milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafına yardımçı olur. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin konkret mövzular üzrə dərindən və daha konstruktiv metodlarla öyrənilməsi aktuallıq kəsb etməkdədir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinə uzun müddət davam etmiş təsirinin araşdırılması, xüsusən molla-nəsrəddinçilərin yeni dövr Şərq və türk xalqları, o cümlədən özbək satirik ədəbiyyatının formalaşması və inkişafındakı rolunun ədəbi-tarixi kontekstdə hərtərəfli öyrənilməsi hər iki ölkənin filoloq alimləri qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Akademik İsa Həbibbəylinin problemin elmi-nəzəri siqlətini və mahiyyətini dərk etməyə kömək edən fikirlərinə əsasən, “Molla Nəsrəddin” jurnalı 25 illik fəaliyyəti dövründə zülüm və istibdada qarşı çıxaraq mütləqiyyəti, müstəmləkəçilik siyasətini, xurafat, cəhalət, dini fanatizm, qadın hüquqsuzluğu və s. aktual məsələləri jurnalın prioritet mövzusunə çevirmiş və satira atəşinə tutmuşdur. Görkəmli alim “Molla Nəsrəddin” jurnalının Yaxın Şərqdə geniş yayılmasının və beynəlxalq nüfuzunun əsas səbəblərini də doğru izah edərək yazır ki, “Molla Nəsrəddin” türk-müsəlman ölkələrində, eləcə də Yaxın Şərqdə geniş yayılmış, xalqların azadlıq, müstəqillik və demokratiya uğrunda mübarizəsində mütəşəkkil və ardıcıl rol oynamışdır. Jurnal Azərbaycan ədəbi ictimai fikrinə yeni üslub, yeni baxış və düşüncə tərzini gətirməklə yanaşı, həm də yayıldığı ölkələrdə demokratik ictimai fikrin təkamülünə, satirik mətbuat və ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstan və türk dünyası ilə qırılmaz əlaqələrini də məhz bu elmi-nəzəri müstəvidə araşdırmaq və ümumiləşdirmək məqsədəuyğundur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı sərhədləri aşaraq demokratik ideyaları yaydığına, bəşəriyyətin

azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsinin təbliğatçısına çevrildiyinə görə Qafqazdan Rusiyaya, Yaxın və Orta Şərqlə qədər geniş bir coğrafi ərazidə yayıldı, Orta Asiya, Krım, Bakı, İrəvan, Kazan, Ufa, Həştərxan, Orenburq, Təbriz, Tehran, Ərzurum, İstanbul, Qahirə, Bombay, Kəlküttə və başqa şəhərlərdə minlərlə oxucunun rəğbətini qazandı¹.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi deyərkən məşhur Azərbaycan molla-nəsrəddinçiləri ilə bir sırada Türküstanda yazıb-yaradan Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Mirmöhsün Şirməhəmmədov, Təvəlla, Sədrəddin Ayni, Əbdürauf Fitrət, Həməzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri və başqalarını da “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin fəal üzvləri və davamçıları hesab etmək məqsədmüvafiqdir. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə bu jurnalın Türküstandakı müəllifləri və müxbirlərinin yaradıcılıq ünsiyyətini həm ədəbi əlaqələr hadisəsi kimi, həm də bilavasitə bu ədəbi məktəbin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmək zəruridir.

“Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı” haqqındakı ilk mülahizələr Abdulla Qədiriyə və Qafur Qulama məxsusdur. Bu barədə ilk dəfə mətbuatda çıxış edən akademik Vahid Abdullayev və Toxtasın Cəlalov olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Orta Asiya ilə mədəni əlaqələrinin işıqlandırılması baxımından Nazim Axundovun “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi” və “Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)” monoqrafiyaları da mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Molla Nəsrəddin” və özbək ədəbiyyatı probleminin öyrənilməsində mühüm rol oynamış elmi tədqiqatlar sırasında Qulamhüseyn Əliyevin “XX əsr Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri” tədqiqatını, “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinə dair” və “Molla Nəsrəddin” və özbək həyatı” məqalələrini və başqa araşdırmalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Görkəmli özbəkşünas alimin “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri (1920-1960-cı illər)” monoqrafiyası da müstəqillik dövründə işıq üzü görən qiymətli tədqiqatlardan biridir. Molla-nəsrəddinçilərin

¹ Həbibbəyli, İ. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. Bax: “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası / Bakı: Elm, – 2020, – s. 255-258.

özbək satirik poeziyasına təsirindən bəhs edərkən Akif Bağirovun, Yaşar Qasımovun Özbəkistan və Azərbaycan mətbuatında çap etdirdiyi məqalələrini, professor Bəyalı Qasımovun, Şirəli Turdiyevin, Almas Ülvinin (Binnətova) və s. araşdırmalarını qeyd etmək məqsəduyğundur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Mollanəsrəddinçilərin və onların türküstanlı həmkarlarının bədii-publisistik əsərləri, mühərrirlik və jurnalistlik fəaliyyəti bu tədqiqatın əsas obyektidir. Keçən əsrin əvvəllərindən bu günümüzdə qədər “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı, mətbuatı, ümumən, ədəbi-mədəni həyatı ilə bağlı aparılmış müxtəlif aspektli araşdırmalar, bildirilmiş fikir və mülahizələr, ümumiləşdirmə və dəyərləndirmələr isə bu dissertasiyanın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı” mövzusunun ətraflı tədqiq etmək üçün bir sıra elmi-nəzəri problemləri müqayisəli-tipoloji müstəvidə təhlil etmək nəzərdə tutulur:

– “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin Türküstanın milli və ədəbi-mədəni həyatına təsirinin ictimai-siyasi və bədii-estetik səbəblərini açıb göstərmək;

– XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni əlaqələrinin əsas inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək;

– Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin dərinləşməsində “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolunu və mövqeyini təyin etmək;

– Mollanəsrəddinçilərin Türküstan ziyalıları ilə həmkarlığı əsasında XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi əlaqə və ədəbi təsir hadisələrinin spesifikasiyasını aşkarlamaq;

– “Molla Nəsrəddin” jurnalının Türküstan xalqları mədəniyyətinə, o cümlədən özbək ədəbi-mədəni mühitinə çoxcəhətli təsiri kontekstində o dövrdəki ədəbi-mədəni münasibətlərimizin real və ümumi elmi mənzərəsini yaratmaq;

– Mollanəsrəddinçilərlə özbək şair və yazıçıların yaradıcılıq ünsiyyətinin XX əsr ədəbiyyatı üçün dərslərini, gələcək nəsillər üçün mühüm əhəmiyyətini vurğulamaq.

Tədqiqatın metodları və elmi-nəzəri mənbələri. Tədqiqatın metodoloji əsasını və elmi-nəzəri mənbələrini indiyə qədər

komparativistika və ədəbi əlaqələr tarixinin öyrənilməsinə ciddi töhfələr vermiş görkəmli dünya, Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatşünaslarının zəngin elmi tədqiqatları təşkil edir. Tədqiqat prosesində, əsasən, ədəbi-tarixi və müqayisəli-tipoloji təhlil metodlarından yaradıcı surətdə istifadə edilmişdir. Tədqiqat işi “Molla Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik ədəbiyyatı” problemini obyektiv şəkildə və çağdaş elmi-nəzəri tələblər səviyyəsində öyrənmək üçün müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq elminin ən mühüm və son nailiyyətlərinə əsaslanaraq yerinə yetirilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

– “Molla Nəsrəddin” jurnalı müsəlman və türk dünyasında ilk demokratik və satirik mətbuat orqanı kimi milli-mədəni və mənəvi-estetik dəyərlərin yenilənməsində misilsiz rol oynamışdır.

– “Molla Nəsrəddin” jurnalının və ədəbi məktəbinin ədəbi-mədəni münasibətlərin intensiv inkişafına, əvvəlki əsrlər və dövrlərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə qüvvətli təsiri aşkarlanmışdır.

– “Molla Nəsrəddin”in əsas tənqid və müraciət hədəfləri, təbii ki, qonşu xalqlar, zülüm və istibdad altında inləyən türk millətləri olmuşdur. Türk dünyasının və xalqlarının taleyinin molla-nəsrəddinçilərin diqqət mərkəzində olması dissertasiyada yeni materiallar və faktlar əsasında bir daha təsdiq edilir.

– Molla-nəsrəddinçilərin Türkünəla bağlı fəaliyyət və səfərləri yeni mənbələr və faktlar əsasında araşdırılır, yeni yaradıcılıq əlaqələri və indiyə qədər haqqında bəhs edilməmiş bir sıra başqa özbək şair və ədibləri ilə həmkarlıq münasibətlərindən bəhs edilir.

– Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq görkəmli özbək şairi və maarifçisi Abdulla Əvlaninin sabiranə üslubda yazdığı onlarla şeirləri təhlil edilir, onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələri haqqında ilk dəfə olaraq geniş elmi ictimaiyyətə məlumat verilir. Abdulla Əvlaninin bir maarifçi və satirik publisist kimi formalaşmasında Cəlil Məmmədquluzadənin həlledici rolu vurğulanır.

– Dissertasiyada Abdulla Qədirinin həm də kəskin satirik üsluba malik bir həvcçi olmasından ilk dəfə bəhs olunur. Onun satirik əsərlərinin və felyetonlarının ifadə və deyim tərzilə “Molla

Nəsrəddin” manerası və Mirzə Ələkbər Sabir satiraları arasındakı həmahənglik diqqətə çatdırılır.

–Azərbaycan və özbək ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq Əbdürauf Fitrətin maarifçi və fəlsəfi publisistikasının “Molla Nəsrəddin”lə bağlılığından, Mirzə Cəlil və Əbdürauf Fitrətin dini fanatizmə qarşı mübarizədə əsas məsələlərdə yekdilliyindən bəhs edilir.

–Dissertasiyada müdafiə olunan əsas müddəalardan biri də ondan ibarətdir ki, molla-nəsrəddinçilər deyərkən yalnız Azərbaycan ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən qələm əhli ilə kifayətlənmək düzgün deyil; “Molla Nəsrəddin”ə türk dünyasının əksər vilayət və mədəni mərkəzlərindən məktublar, ərizə və şikayətlər, şeir və hekayələr göndərən, peşəkar və ya həvəskar müəlliflərə də molla-nəsrəddinçi kimi baxmaq daha doğru və obyektiv yanaşmadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Öncə qeyd etməliyik ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik ədəbiyyatı” mövzusu Azərbaycan və Özbəkistan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfədir ki, dissertasiya şəklində öyrənilməkdədir. Tədqiqat prosesində ədəbi-mədəni əlaqələrimizin mahiyyətinə və inkişaf tarixinə orijinal elmi-nəzəri yanaşma formalaşdırılmış və aşağıdakı mühüm elmi yeniliklər üzə çıxarılmışdır:

– “Molla Nəsrəddin” jurnalının və ədəbi məktəbinin ədəbi təsir miqyasının müəyyənləşdirilməsi ötən əsrin əvvəllərindəki mədəni əlaqələrimizin yeni səhifələrini aşkarlamağa əlverişli şərait yaratmışdır.

–Problemin müqayisəli-tipoloji müstəvidə öyənilməsi XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi qardaşlığının yeni və özəl mərhələsini səciyyələndirməyə imkan vermişdir.

–Tədqiqat prosesində həmin dövr ədəbi-mədəni münasibətlərimizin ərəsəyə gəlməsində mühüm rol oynamış bir sıra sənətkarların həmkarlıq əlaqələri dəqiq ədəbi-tarixi faktlar və materiallar əsasında göstərilmişdir;

–Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı, Cəlil Məmmədquluzadə və Abdulla Əvlani, Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürauf Fitrət, Abdulla Əvlani və Azərbaycan ədəbiyyatı, Mirzə Ələkbər Sabir və Abdulla Əvlani, Mirzə Ələkbər Sabir və Təvəlla, Əliqulu Qəmküsar və Türkünstan və s. kimi mühüm ədəbi-tarixi problemlər ilk dəfə olaraq geniş və komparativistik müstəvilərdə

araşdırılmışdır.

– “Molla Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik ədəbiyyatı” mövzusunun araşdırma üçün mövcud olan çoxsaylı ədəbi-tarixi faktlar və materiallar Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin ən mürəkkəb və ən zəngin mərhələsini elmi dəqiqliklə təhlil etməyə və ədəbi əlaqələrimiz tarixinin perspektivlərini dəyərləndirməyə imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik ədəbiyyatı” mövzusunda dissertasiyanın materiallarından və elmi-nəzəri xülasələrindən XX əsr Azərbaycan-özbək və ümumən, qardaş türk xalqlarının qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi prosesində bir mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Türk xalqları ədəbiyyatı, həm də Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri üzrə ixtisas kursları və seminarlarında bu dissertasiyanın materiallarından istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddə və nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, müəllifin bir sıra Beynəlxalq və Respublika miqyaslı elmi-praktik konfranslardakı çıxışlarında, eləcə də xaricdə müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc edilən məqalələrdə əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə müvafiq olaraq müəyyən edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır. Dissertasiya işi giriş (19501), üç fəsil (I fəsil 3 paragraf, 73071 şərti işarə, II fəsil 3 paragraf, 92375 şərti işarə, III fəsil 2 paragraf 70961 şərti işarə), nəticə (12525 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 268443 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları irəli sürülmüş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin **“Molla Nəsrəddin” ədəbi hərəkatı və Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri**” adlı birinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. Birinci paragrafda **“XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin inkişafını şərtləndirən əsas ictimai-mədəni faktorlar və “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranması”** təhlil edilir. XX əsrin əvvəllərindən etibarən Türkünstan xalqlarının regional müstəvidə və qonşu ölkələrlə əlaqələrində bir canlanma müşahidə olunur. Bu yenilənmə və dəyişikliklər ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi həyatın, demək olar ki, bütün sahələrini ehtiva edirdi. Təbii ki, çar Rusiyasının öz müstəmləkəsi ərazisində fəaliyyət göstərməsi və yerli xalqları istismar etməsi üçün müəyyən ictimai- inzibati qurumlar, idarə və müəssisələr, müxtəlif təyinatlı ictimai-mədəni institutlar yaradılması zəruri idi. Türkünstan xalqlarının yalnız Rusiya və rus xalqı ilə deyil, eyni zamanda, ucsuz-bucaqsız imperiyanın müxtəlif vilayətlərində və guşələrində yaşayan türk-müsəlman millətləri ilə də mənəvi-mədəni əlaqələri meydana gəldi. Xüsusən Kırım, Kazan, Ufa, Tiflis və Bakı şəhərlərindəki mədəni yeniliklər Türkünstanda ciddi əks-səda doğururdu. Azərbaycan və Türkünstan xalqları arasında mənəvi-mədəni əlaqələrin inkişafında 1906-cı ilin 7 aprelindən etibarən öz fəaliyyətinə başlayan və Şərqlə xalqlarının sevimli nəşrinə çevrilən “Molla Nəsrəddin” jurnalının həlledici təsiri şəkkl-şübhəsizdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının Orta Asiya xalqlarının ictimai-mədəni həyatı ilə əlaqələrindən bəhs edərkən təkcə bu mətbuat orqanının öz səhifələrində qarlaş millətlərin taleyi və güzəranına geniş yer verməsini göstərməklə kifayətlənmədən, Türkünstan şair və ziyalılarının, özbək satirik və maarifçi ədəbiyyatının məşhur nümayəndələri Abdulla Əvlani, Mahmudxoca Behbudi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Siddiqi Əczi, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri və başqalarının maraqlı məktub və mənzumələri, ədəbi-

publisist məqalə və yazıları, satirik şeir və həcvləri ilə jurnal səhifələrində çıxış etmələrini də qeyd etməliyik.

“Molla Nəsrəddin”in ictimai auditoriyasının və ehtiva dairəsinin son dərəcə genişliyinin əsas səbəblərindən biri onun baş xəttini müəyyən edən “dağ kimi Şərq istibdadı və Şərq qaranlığı” ilə mübarizə proqramına dünyanın, demək olar ki, əksər türk-müsəlman xalqlarının taleyinin daxil olması, Hindistan, Əfqanıstan, Türkiyə, Orta Asiya və Qafqaz türklərinin və Rusiya müsəlmanlarının həyatını və mübarizəsini əks etdirməsi idi².

“Molla Nəsrəddin” jurnalı qardaş Türkünstanın ədəbi-mədəni həyatında böyük bir yenilənmə və dəyişmənin əsasını qoydu. Bir sıra görkəmli özbək ədəbiyyatşünasları və sənətşünaslarının, o cümlədən akademik Vahid Zahidov, akademik Mamacan Rəhmanov, professor Ləziz Kayumov, professor Saleh Qasimov, Ənvər Cabbarov, Səid Əliyev, Qulam Məmmədli və başqalarının bu sahədəki ədəbi-elmi axtarışları çox səmərəli olmuşdur. Bəyalı Qasimov bu dövrdəki qarşılıqlı ədəbi təsir və əlaqələri araşdırarkən özbək-Azərbaycan ədəbi münasibətlərinin spesifik cəhətləri üzərində dayanır, molla-nəsrəddinçilərin XX əsrin əvvəllərindəki özbək demokratik və satirik ədəbiyyatı nümayəndələri ilə çoxcəhətli əlaqələrini təhlil edir. Ədəbi əlaqələrimizin tarixini araşdıran tanınmış ədəbiyyatşünas və tədqiqatçılar qeyd etdiyimiz dövrün mürəkkəbliyini, ədəbi fakt və hadisələrlə zənginliyini vurğulamışlar.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycanda və Özbəkistanda milli-mədəni proseslərin və mətbuatın inkişafına təsiri” adlanan birinci fəslin ikinci paraqrafında “Molla Nəsrəddin”in qonşu və qardaş xalqların mədəniyyəti, xüsusən satirik mətbuatı və ədəbiyyatı ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixinin əsas istiqamətləri müstəvisində nəzərdən keçirilir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətini özündən əvvəlki heç bir mətbuat orqanının işi və xidmətləri ilə müqayisə etmək qətiyyəən mümkün deyil. “Molla Nəsrəddin” təkcə Azərbaycan əhalisinə və

² Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və molla-nəsrəddinçilik. “Molla Nəsrəddin” (satirik jurnal) [10 cildə] / Red. akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2017, – s.12.

oxucularına deyil, həm də qonşu ölkələrin və müsəlman məmləkətlərinin insanlarına “Ey mənim müsəlman qardaşlarım!” deyə xitab edirdi. Məhz buna görə də jurnalın səhifələrində qaldırılan həyati əhəmiyyətə malik mühüm məsələlərə yaxın və uzaq ölkələrdəki müsəlman qardaşlarımız eyni həssaslıq və həmrəyliklə cavab verirdilər. Jurnalın ilk sayındakı oxuculara ünvanlanmış məşhur müraciət fikrimizi təsdiq etməkdədir³.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Türkünstan xalqlarının həyatına və ictimai-siyasi mübarizəsinə öz səhifələrində həmişə geniş yer ayırmışdır. Hər bir özbək, qazax, türkmən, qaraqalpaq, qırğız və tacik “Molla Nəsrəddin”in yeni saylarını öz doğma və sevimli jurnalı kimi intizarla gözləyir, öz taleyinin və həyatının amansız suallarına bu jurnalın səhifələrindən cavab izləyirdi.

“Molla Nəsrəddin”in Türkünstan mətbuat tarixinə təsiri ilə bağlı Bəyalı Qasimov “Dan çağını arzulayan şair” adlı qiymətli tədqiqatında mühüm fikirlər irəli sürür, Abdulla Əvlaninin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əlaqələri və həmkarlığından söz açır. Belə ki, “Molla Nəsrəddin” əməkdaşları çıxılmaz vəziyyətə düşən Abdulla Əvlanini xilas etmək üçün yardım əlini uzadırlar. Yerli irticanın və cəhəltərəstlərin meydan suladığı həmin çətin günlərdə molla-nəsrəddinçilər Tiflisdən, “Molla Nəsrəddin”in öz mətbəəsindən lazımı avadanlıqları və mütəxəssisləri Daşkəndə, Abdulla Əvlaninin köməyinə göndərirlər, “Turan” qəzetinin işıq üzü görməsində Abdulla Əvlaniyə hər cəhətdən yardım etməyə çalışırlar. “Molla Nəsrəddin” və özbək mətbuatının əlaqələri barəsində Həmidulla Boltaboyev də “Molla Nəsrəddin” jurnalının ardıcıl olaraq başqa qardaş məmləkətlərdəki mətbuat nəşrlərini izlədiyini, onlardakı ayrı-ayrı mühüm və səciyyəvi xəbərləri öz səhifələrində çap edib oxucularına çatdırdığını eşidib sevinən “Tərəqqi”çilərin “Molla Nəsrəddin”lə yaradıcılıq əlaqələri qurmağa çalışdığını qeyd edir.

Hacı Alim Qabulov (Həzilkeş), Arəzi, Heyrəti, Əczi, Şükuri, Raci, Həməzə Həkimzadə Niyazi və başqa özbək satirik şairləri də

³ Molla Nəsrəddin (satirik jurnal): [10 cildə] / Red. Akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2017, – s. 28.

“Molla Nəsrəddin”i və Mirzə Ələkbər Sabiri yüksək dəyərləndirmiş, Sabir şeirləri ilə həmahəng əsərlər yazmışlar.

Özbəkistanın mətbuat tarixində silinməz öz qoymuş məşhur satirik jurnallar “Çayan” və “Muştum”ün yaranmasında “Molla Nəsrəddin”in həlledici təsiri olduğu danılmaz həqiqətdir. 1923-cü ildən nəşrə başlayan “Muştum”un fəaliyyətinin, xüsusən başlanğıc mərhələsində fəal iştirak edən XX əsr özbək və tacik mədəniyyətinin Sədrəddin Ayni, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri, Qeyrəti, Qafur Qulam, Xurşid, Sabir Abdulla, Həzilkeş, Fələngi kimi görkəmli nümayəndələri öz məqalə və felyetonlarında, satirik şeir və hekayələrində molla-nəsrəddinçilərin ənənələrini, satirik üslubunu yaşatmış, davam etdirmişlər.

“Mollanəsrəddinçilərin Özbəkistana səfərləri və həmkarlığın növbəti mərhələsi” adlanan birinci fəslin üçüncü paraqrafında ədəbi-mədəni əlaqələrimizin inkişafı tarixində keyfiyyətə tamamilə yeni olan mühüm tarixi səhifələr təhlil mərkəzinə çıxarılır. Ədəbi mənbələrdən Mirzə Cəlilin Əliqulu Qəmküsarla birlikdə “Ölülər” əsərini tamaşaya qoymaq məqsədilə Orta Asiyaya səyahət etdiyi məlumdur. “Ölülər”in uğursuz Aşqabad premyerasından sonra Mirzə Cəlil və Əliqulu Qəmküsar Daşkənd şəhərinə yollanırlar. Böyük ədibin Daşkənd səfəri münasibətilə professor Həmidulla Boltaboyev XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan-Özbəkistan teatr və dramaturgiya əlaqələrinin mötəbər tədqiqatçısı professor Səid Əliyevin araşdırmalarına⁴ istinad edərək məlumat verir. Bu tarixi səfərin gerçəkləşməsi 1916-cı ilin iyun ayına təsadüf edir. “Ölülər” tragikomediyası Daşkənd və başqa Türküstan şəhərlərində dəfələrlə səhnələşdirilir. “Ölülər”dən sonra isə yerli teatr həvəskarları tərəfindən Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Dəli yığıncağı” kimi pyesləri də səhnəyə qoyulur. Mirzə Cəlilin Orta Asiya ədəbi-mədəni mühiti ilə yaradıcılıq əlaqələrini vurğulayan müəllif haqlı olaraq bu prosesin mərkəzində “Molla Nəsrəddin”in dayandığını qeyd edir. Bu mühüm ədəbi-faktiki məlumatlar və yeniliklər də mədəniyyətlərimizin

⁴ Алиев, С. Литературные связи и узбекская драматургия (первая треть XX в.) / С.Алиев. – Ташкент: Фан, – 1973. – с. 35.

əməkdaşlığı tarixini təsəvvür etmək baxımından ciddi əhəmiyyət daşıyır. “Molla Nəsrəddin” jurnalı XX əsrin əvvəllərində Türkünstanda nəşr olunan Mir Cəlal Yusifzadənin mühərrirliyi ilə nəşr olunan “Buxarayı Şərif” (bu qəzetin mühərriri 1912-ci ildə Azərbaycandan dəvət edilmişdi), Mahmudxoca Behbudinin “Ayna” (1913-1915) və “Səmərqənd” (1913), Ubaydulla Əsədullaxocayevin “Sədayi Türkünstan” (1914), Osmanxan Mahmudovun “Sədayi Fərqanə” (1914), Əbdürauf Fitrətin “Hürriyyət” (1917-1918) və bir çox başqa nəşrlərlə sıx həmkarlıq əlaqələri saxlayırdı ⁵. Mollanəsrəddinçilərin qardaş ölkə ədibləri və şairləri ilə ötən əsrin əvvəllərindən etibarən geniş vüsət almağa başlayan yaradıcılıq əlaqələri yeni dövr Azərbaycan-Türkünstan mədəni əlaqələrinin qiymətli tarixi səhifələridir.

Dissertasiyanın **“Molla Nəsrəddin” və özbək maarifçi-satirik publisistikasının əsas inkişaf təmayülləri**”ndən bəhs edən ikinci fəslinin **“Erkən özbək publisistikasında “Molla Nəsrəddin” ideyaları və mövzularının ifadəsi**” adlanan birinci paragrafında mollanəsrəddinçilərlə cədidlərin ictimai-siyasi platforması və maarifçilik proqramları arasındakı uyğun və həmahəng nöqtələr müqayisəli şəkildə araşdırılır. Türkünstanda maarifçilik hərəkatının və mübarizəsinin genişlənməsində Əbdürauf Fitrətin “Münazərə” (“Hindistanda bir fərəngi ilə buxaralı müdərrişin cədid məktəbləri xüsusunda münazərəsi”, 1911) (İ.S. - “Mübahisə”) risaləsinin böyük əhəmiyyəti olduğu xüsusi qeyd edilir⁶.

Türkünstan cədidlərinin maarifçi-fəlsəfi görüşləri o dövrün heç bir əsərində “Münazərə”də olduğu qədər sərrast və təsirli şəkildə öz əksini tapmamışdır. Bu mənada böyük ədibin “Münazərə” əsəri, həqiqətən də, maarifçi publisistikanın tipik və klassik bir nümunəsi idi. Əbdürauf Fitrətin məşhur müasiri, “Münazərə”nin ilk oxucularından olan və əsərə yüksək dəyər verən Sədrəddin Ayni demişdi ki, bu kiçik risalə elektrik sürəti ilə hər yana yayıldı və rus

⁵ Boltaboyev, H. Jalil Mammatqulizoda va ozbek adabiyoti. Son soz. Bax: Jalil Mammatqulizoda. Pochta qutisi. Qissa va hikoyalar / Toshkent: Mumtoz soz, – 2019, – b. 307-308.

⁶ Boltaboyev, H. Fitrat və Jadidchilik / H.Boltaboyev. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidaqi O‘zbekiston Milliy Kutibxonosi nashriyoti, – 2007. – b. 138-143.

hökumətini hədsiz qorxutdu. Əmir və rus polisi təkcə “Münazərə” əsərini yox, həm də onu oxuyanları amansızcasına təqib etməyə başladılar⁷. Əbdürauf Fitrətin “Rəhbəri nicat” (1913), “Mövludi Şərif” və ya xeyrül bəşər” (1914), “Müxtəsəri tarixi islam” (1915), “Ailə” (1916) və başqa dini-fəlsəfi mövzudakı əsərlərində ifadə olunmuş və əsaslandırılmış maarifçi və cədidçi görüşləri, Buxara və ümumən, müsəlman cəmiyyətinin dəyişməsi ilə bağlı islahatçı düşüncələri ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan eyni və oxşar mövzulardakı məqalələr hər iki qardaş ölkə publisistikasının inkişafı tarixindəki həmahəngliklərin yaranmasında məşhur jurnalın müqayisəedilməz rolunu nümayiş etdirirdi.

Əbdürauf Fitrətin “Ailə” əsərində məktəb və maarif, yeni təhsil və tərbiyə sistemi ilə bağlı fikirləri ilə bir sırada onun geniş mənada milli tərbiyə və ailə tərbiyəsi haqqındakı düşüncələri də qiymətlidir. Onun fikrincə, əgər qadın yüksək mənəviyyat və iman-etiqad sahibdirsə, o öz həyat yoldaşına da əbədi sadıq qalacaq, ailənin taleyi və gələcəyi də təmin edilmiş olacaq. Əbdürauf Fitrət bu gözəl fikirlərini davam etdirərək yazır ki, hər bir uşaq erkən yaşlarından öz anasının tərbiyəsinə məhkumdur. Demək, biz birinci tərbiyəni öz anamızdan alırıq, bu isə “ana – bəşəriyyətin tərbiyəçisidir” deməkdir⁸.

Əbdürauf Fitrətin yuxarıdakı fikirləri, qadının mahiyyəti və ictimai həyatdakı statusu haqqındakı görüşləri ilə “Molla Nəsrəddin”in bu məsələlərə kompleks münasibəti arasında nə qədər uyğunluq olduğunu aşağıdakı analitik düşüncələr isbat etməkdədir: *“Qadın əsarəti və hüquqsuzluğu əleyhinə mübarizə Azərbaycanın satirik jurnallarının əsas mövzularından biri idi... Cəlil Məmmədquluzadə Avropa qadınlarının ölkənin mədəni həyatında yaxından iştirak etdiyini göstərirdi. O, qərb qadınlarının azadlıq uğrunda mübarizədə iştirakına aid misallar gətirirdi...”*⁹.

⁷ Boltaboyev, Hamidulla. Fitrat və Jadidçilik / Toşkent: Alishir Navoi nomidaqi Özbakiston Milli Kütübxonosi nəşriyoti, – 2007. b. 286.

⁸ Fitrat, A. Oyula (Vazifayi xonadari) / A.Fitrat. – Bakı: Mirza Abdulvahib Münzim nəşriyoti, – 1916, – s. 146.

⁹ Axundov, N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər) / N.Axundov. – Bakı: Elm, – 1968, – s. 162.

Mollanəsrəddinçilərin qadın azadlığı məsələsində ardıcılığı və uzunmüddətli mübarizəsi, təəssüf ki, sonralar bir qədər unuduldu. Sovet hökuməti yalnız mollanəsrəddinçilərin yox, Mirzə Fətəli Axundovdan başlayaraq, İsmayıl bəy Qasıralı və Həsən bəy Zərdabi, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Ömər Faiq Nemanzadə və bir çox Azərbaycan ziyalılarının bu istiqamətdə apardıqları işlərin və xidmətlərin üstündən xətt çəkib, bunların hamısını öz adına çıxıdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan və ötən əsrin əvvəllərində Türkünstan mətbuatında işıq üzü görən eyni və oxşar mövzulardakı məqalələr hər iki qardaş ölkə publisistikasının inkişafı tarixindəki həmahəngliklərin yaranmasında məşhur jurnalın müqayisəedilməz rolunu nümayiş etdirirdi.

İkinci fəslin **“Mirzə Cəlil və Mahmudxoca Behbudinin publisistikasında yeni mədəniyyət və milli dil problemi”** adlanan ikinci paraqrafında Azərbaycan və özbək ədəbiyyatının Şərqi-Qərbi konsepsiyasından bəhs edilir. Şərqi məmləkətlərinin Avropanın - Qərbi sivilizasiyasının uğur və yeniliklərini mənimsəməsi və müasirləşməsi məsələsi Azərbaycan maarifçilərinin yaradıcılığında olduğu kimi, özbək cədidlərinin də əsərlərində qabarıq surətdə nəzərə çarpırdı. XX əsrin əvvəllərində Türkünstanda meydana gələn milli oyanış hərəkatının görkəmli rəhbərlərindən biri Mahmudxoca Behbudinin yaradıcılığı bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun “Ehtiyaci-millət”, “Millət necə tərəqqi edər”, “Teatr nədir”, “Sart sözü məchuldur”, “Dil məsələsi”, “İki deyil, dörd dil lazımdır”, “Gənclərə müraciət”, “Amalımız və ya muradımız”, “Tənqid - seçməkdir”, “Türkünstan tarixi lazımdır”, “Cəhalət dərdləri”, “Bizdəki hallar və işlər”, “Bizə əziyyət verən mərzələr”, “Mübahisə mədəniyyəti” və s. əsərlərində XX yüzilin əvvəllərindəki Türkünstanın mənəvi-mədəni ehtiyacları, Avropa dillərinin və rus dilinin lazımlığı, ana dilinin millətin mənəvi həyatında misilsiz rolu barəsində rasionall fikirlər irəli sürülmüşdür¹⁰.

“Molla Nəsrəddin” hərəkatının məram-məqsədində və cədidlərin ictimai-mədəni fəaliyyətində üst-üstə düşən mühüm və tələyüklü məqamlardan biri milli dil məsələsinə münasibətdə özünü birüzə verir.

¹⁰ Behbudiy, M. İki emas, tört til lozim // Samarqand: Oyna, – 1913. № 1, – b. 12-14.

Mollanəsrəddinçilər milli dil probleminə necə yanaşırdılar? Mollanəsrəddinçilər elə jurnalın ilk nömrəsindən ana dilimizin və ədəbi dilimizin təmizliyi uğrunda kəskin addımlar atmağa başladılar. Azərbaycan ədəbi dilinin xalqa yaxınlaşdırılması və geniş xalq kütlələri tərəfindən başa düşülməsi yolunda ən çox zəhmət çəkən və iş görənlərindən biri Mirzə Cəlil idi. Jurnal səhifələrində verilmiş şəkillərin birində üç nəfərin bir azərbaycanlı kişisini yerə yıxıb ağzına zorla ərəb, fars, rus dillərini soxduqları təsvir olunur. Onların altında çapalaya-çapalaya qışqıran azərbaycanlı kişi deyir: *“Ay qardaşlar! Mən ki dilsiz xalq olunmamışam. Dilləri niyə ağzıma soxursunuz?”*¹¹.

Mirzə Cəlil təkcə dilimizin təmizliyi və xalq kütlələrinə anlaşıqlı olması uğrunda deyil, həm də müsəlman xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının da yeni əlifbaya keçidinin zəruriliyi uğrunda ardıcıl mübarizəsini davam etdirirdi. Türkünstan cədidləri ilə milli dil və əlifba məsələsində həmrəyliyin ərsəyə gəlməsində Mirzə Cəlil və mollanəsrəddinçilərin qüvvətli təsiri olmuşdur. Bütün özbək cədidləri, başda Münnəvvərqarı Əbdürəşidxanov və Mahmudxoca Behbudi olmaqla, mollanəsrəddinçilərin milli dil və yeni əlifba konsepsiyasını qəbul etmişdilər.

İkinci fəslin **“Özbək satirik publisistikasında “Molla Nəsrəddin” üslubu. Abdulla Qədirinin felyetonları”** adlı üçüncü paragrafında özbək satirik publisistikasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Abdulla Qədirinin “Molla Nəsrəddin” üslubundakı satirik məqalə və felyetonlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılır. Abdulla Qədirinin pamflet və felyetonlarında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə, xüsusən Sabir satiralarının üslubu ilə heyrətamiz uyğunluqları müşahidə edirik. Abdulla Qədirinin 20-ci illərin əvvəllərindən etibarən “Türkünstan” qəzeti və “Muştum” jurnalı səhifələrində ardıcıl surətdə çap etdirdiyi satirik əsərləri sırasında “Danışanda sözüne fikir ver”, “İtirdim”, “Dilimdən kağız”, “Ucuz qiymət”, “Şeytanın nəfsi”, “Namərd dünya”, “Davasız dərdlər”, “Dilək”, “Xüsusi məktublardan”, “Köhnə Daşkəndin gön fəhlələri”, “Qurban bayramı”, “Muştumun tərifi”,

¹¹ Molla Nəsrəddin (satirik jurnal): [10 cildə] / Red. Akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1, – 2017, – s. 323.

“İşanlarımız”, “Qeybət söhbətlər”, “Daşkəndin son ayları”, “Mətbuat günü”, “Şəriət məhkəməsində halva məsələsi”, “Altı illik ziyafət”, “Yazıçılarımıza”, “Daşkənd firqə konfransına damdan tamaşa”, “Səkkiz il”, “Ay Allah vurmuşlar”, “Keçinin adı Əbdükərim”, “Daşkənd çayxanasından bir dəli yazır”, “Daşkənd xəbərləri” və s. onlarla felyeton və satirik reportajlarında onun “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə möhkəm bağlılığını, böyük sənətkarın Mirzə Cəlil və Mirzə Ələkbər Sabirin satira sənətinin sirlərinə dərinlən bələd olduğunu müşahidə edirik.

Abdulla Qədiri “Molla Nəsrəddin”in XX əsrin əvvəllərindəki özbək ədəbiyyatına qüvvətli təsirindən bəhs edərkən obrazlı şəkildə aşağıdakı fikirləri bildirir: *“Orta Asiyada Azərbaycan ədəbiyyatını oxumayan, bilməyən sənətkar yoxdur. Biz həvcçiliyi “Molla Nəsrəddin”dən öyrənməliyik... Mən qələm tutmağı arəblərdən, qələmlə güldürməyi isə “Molla Nəsrəddin”dən öyrənmişəm”*¹². Abdulla Qədinin öz əsərlərində istifadə etdiyi Culkunbay, Culkun, Dünbül, Əbdüdünbül, Muştum, Müxbir, Ovsar (Key), Dünböldivanə, Kəlvək (Axmaq), Şaşi (Daşkəndli) və başqa imzaları xalq içərisində çox geniş yayılmışdı.

Dissertasiyanın **“Molla Nəsrəddin” və özbək satirik poeziyası**nın qarşılıqlı əlaqələrindən bəhs edən üçüncü fəslinin **“Mollanəsrəddinçilərin və özbək satiriklərinin poeziyasında tematik-problematik paralellər. Milli oyanış motivləri və ziyalı obrazı”** adlanan birinci paragrafında özbək maarifçi-satirikləri Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Əbdürauf Fitrət, Təvəlla, Həmzə Həkimzadə yaradıcılığına “Molla Nəsrəddin”in təsiri araşdırılır.

“Molla Nəsrəddin”in Türküstanda geniş əks-səda doğurmasının başqa bir mühüm səbəbi jurnalın öz səhifələrində Türkünstan xalqlarının həyatına mütəmadi yer verməsi idi. Mollanəsrəddinçilər İran, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Ərəbistan və başqa müsəlman ölkələrindəki eybəcərlikləri, haqsızlıqları,

¹² Qasımov, Y. Sabir və XX əsr özbək satirası // Bakı: Ədəbiyyat və incəsənət. – 1979, 1 iyun. – s. 3.

faciələri necə ürəkdən və böyük bir təəssübkeşlik yangısı ilə təsvir edirdilərsə, Türküstan həyatının dəhşətli mənzərələrini də eynən o cür və o dərəcədə dərin bir qayğıkeşlik, qardaşlıq sevgisi ilə qələmə alır, öz müsəlman və türk qardaşlarının ağır əhvalına acıyırdılar. Jurnal öz səhifələrində müntəzəm olaraq Orta Asiya xalqlarının həyatına aid karikaturalar verirdi. Xüsusilə Buxara əmiri və və qazisi haqqında verilən karikaturalar Orta Asiyada böyük bir çaxnaşmaya səbəb olmuşdu¹³.

Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi və başqa mollaənşəddinçi satiriklərin qəzəbli və döyüşkən satiralarında tez-tez müraciət olunan satirik obraz Buxara xanlığı, Buxara şəhəri idi. Satirik şairlərinin yaradıcılığında Buxaraya marağın bu qədər güclü olmasının əsas səbəbi bu şəhərin yalnız Türküstanda deyil, bütövlükdə Yaxın Şərqi aləmində orta əsrlər feodal geriliyinin, dini xurafat və cəhalətin az qala rəmzinə çevrilməsi idi. Cəlil Məmmədquluzadə “Çaqqal” (1909) felyetonunda eys-ışrətə qurşanıb məmləkəti və milləti unutmuş Buxara əmirlərinin çürük mənəviyyatını, Buxaranın “xabi-qəflət”dən oyanmağı ağına belə gətirməyən yazıq və mömin müsəlmanlarını kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Mirzə Ələkbər Sabir isə “Zahid ölməkdən qabaq məqsudinə çatmaq dilər, Cənnətə yuxu ipiylə bir kəmənd atmaq dilər” beyti ilə başlanan satirasında Buxara dindarları və möminlərinin mənəvi-əxlaqi düşkünlüyünü, onların cahillik əsarətində olmasını ifşa edirdi.

*Əbləhin fikrinə, cənnət bir Buxara şəhridir,
Bəççətək qılmanları bulduqca oynatmaq dilər¹⁴.*

Qoca Şərqi XX əsrdəki despot hökmdarlarını – Sultan Əbdülhəmid, Məhəmmədəli şah, Zilli Sultan, Rəhim xan və başqa amansız hakimiyyət sahiblərini ifşa edən şair Buxara əmirləri

¹³ Əliyev, Q. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri. (1920-1960-cı illər) / Q.Əliyev. – Təşkənt: Mashhur-press, – 2019. – s. 261.

¹⁴ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cildə] / Bakı: Şərqi-Qərb, – c. 1. - 2004. – s. 243.

Əhəd xanı və Əmir Alimxanı da yaddan çıxarmır, bu şərəfsizlərin də adını tarixin utanc və qınaq lövhəsinə həkk edirdi

Mirzə Ələkbər Sabir “Bildir ehyayi-Səmərqənd etdi İran taciri” və “Məktəbə düşmən olan bəzi müqəddəs üləma” misraları ilə başlayan taziyanələrində Kokanddakı, Buxaradakı cəhələtpərəstləri qəzəb və ehtirasla, kəskin satira qamçısı ilə ifşa edir¹⁵. Əliqulu Qəmküsarin “Buxara” rədifli satirasında, Əli Nəzminin “Mənim sevgilim”, “Oruc” və bir çox başqa satiralarında Türkünstan xalqlarının həyatından və mühitindən alınmış təəssüratların əks etdiyini söyləmək olar. Bu satiralardan başqa, Əliqulu Qəmküsarin “Pələng ili” (1914), “Yüyürəninki yox, buyuranındır” (1917) adlı felyetonlarında və başqa əsərlərində də Türkünstan problemlərindən ətraflı bəhs edilmişdir.

Türkünstanın faciə və fəlakətləri yerli şairlərin, maarifçi ədib və satiriklərin yaradıcılığında da mühüm yer tutan problemlərdən biri idi. Abdulla Əvlaninin “Türkünstan torpağından bir səda” şeirinin lirik qəhrəmanı da vətən dərdlərini dilə gətirərək fəryad edirdi. Yeddi bənddən və 51 misradan ibarət bu böyük şeirin hər misrası Türkünstan nalə və fəryadları ilə nəfəs alır:

*Ey Vətənin övladları, edirik fəryad Türkünstan,
Hər yer abad oldu, fəqət olmadı abad Türkünstan*¹⁶.

Şeirdə Türkünstanın bu vəziyyətə düşər olmasının səbəbləri də geniş təhlil edilir. Abdulla Əvlaninin “Türkünstan torpağına xitab” şeiri də vətən yangısı ilə yazılmışdır. Əgər əvvəlki şeirin rədiflərini “Türkünstan” xitabı bəzəyirdisə, bu şeirin rədifi “Vətən”dir. Bu cəhətdən Abdulla Əvlaninin “Türkünstan torpağından bir səda”, “Dünya faciəsi”, “Məişətdən bir mənzərə”, “Həsətli hallarımız”, “Elm əhvalımızdan bir mənzərə”, “Dünya kitabından”, “Təəssüf oyadan hallar”, “Zaman əhvalından”, “Öz millətimdən acizənə ricam”, “Əhvali-ələmdən bir nümunə”, “Millət halından bir səs”, “Türkünstan torpağına xitab”, “Fələkdən

¹⁵ Sabir, M.Ə. Hophopnamə: [2 cilddə] / Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2004. – s. 19.

¹⁶ Avloniy, A. Tanlangan asarlar: [2 jildə] / Toshkent: Manaviyot, – j. 1. – 2006. – b. 118.

bir şikayət”, “Pərişan hallarımız”, “Maarif nədir”, “Xərabələrə xitab”, “Biz necə haldayıq”, “Bizdə nələr olur” və onlarla başqa şeirləri bu gün də özünün milli-tarixi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Mirzə Ələkbər Sabirin “İntelligentlər deyir ki...” və Siddiqi Əczinin “Ziyalılar” şeirlərində hər iki müəllifin eyni hədəfi nişan aldığını görürük. Bu təsirli satiralarda dildə “Millət! Millət!” deyə hay-küy qoparan, əslində isə əsl milli vətənpərvərlik və vətəndaşlıq duyğularından məhrum olan, hökumətin və hakim siniflərin xidmətçisinə çevrilən məsləksiz və vicdansız milli satqınlar ifşa edilir. Bu satiralarda mövzu və ideya müştərəkliyindən başqa, tənqid obyektinə çevrilmiş satirik tiplərin bir-birinə son dərəcə yaxınlığı və “qohumluğu” da diqqəti cəlb edir. Siddiqi Səmərqəndi Əczinin “Ziyalılar” rədifli satirası da özbək cədid hərəkatının ötən əsrin əvvəllərində yaşadığı və qarşılaşdığı ictimai-mədəni problemləri, həqiqətən, Vətəni ürəkdən sevən və onun taleyi üçün narahat olan maarifçi insanların qayğı və iztirablarını obyektiv əks etdirir.

“Molla Nəsrəddin” mövzuları və problemləri Abdulla Əvlani, Siddiqi Səmərqəndi Əczi, Əbdürauf Fitrət, Abdulla Qədiri və bir çox başqa özbək maarifçiləri kimi Azərbaycan mədəniyyəti ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri saxlayan Həmzə Həkimzadənin də diqqət mərkəzində olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan və Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrini dərindən tədqiq edən ədəbiyyatşünas alim Qulamhüseyn Əliyev hər iki ədəbiyyatdakı problem və tematika uyğunluğundan bəhs edərək Mirzə Ələkbər Sabirin “Məktəbə həvəs”, “Elmə həvəs”, “Uşaq və pul”, “Yalançı çoban”, “Ağacların bəhsi” və s. şeirlərinin təsiri ilə Həmzə “Elm istə”, “Alim və cahil haqqında”, “Doğru söz başa bələdir”, “Ata nəsihətinin nəticəsi” kimi şeirlərini yazmışdır. Bu şeirlərdə mövzu, dil, ifadə tərzü və üslub yaxınlığı olduğunu qeyd edir¹⁷. İstedadlı sənətkar həmin illərdə bir-birinin ardınca yazdığı “Alim və cahil haqqında”, “Eşanların halindən”, “Bir zərrə varmı əqlü-

¹⁷ Əliyev, Q. Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələri (1920-1960-cı illər) / Q.Əliyev. – Təşkənt: Mashhur press, – 2019, – s. 261.

huşumuz”, “Bir eşan həzrətləri belə söyləyir”, “Eşanın işi bəyə baş əyməkdir” kimi kəskin və satirik üslubda yazılmış əsərlərində Həmzə Həkimzadə özlərini millətin başbiləni sayan, əslində isə onun irəli getməsinə və inkişafına maneçilik törədən mənfi ünsürləri ifşa edir. Həmzə Həkimzadə Niyazinin satirik məzmunlu əsərləri ilə yanaşı, onun maarifçi üslubda, bilavasitə elm-təhsili və məktəbi təbliğ edən “Məktəb”, “Oxu”, “Elm istə”, “Elm bizi yetirər hər murada”, “Qələm” və xüsusən yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz “Alim və cahil haqqında” şeirində də “Molla Nəsrəddin” ruhunun və ənənələrinin həyatbəxş təsirini müşahidə etmək çətin deyil.

Üçüncü fəslin **“Molla Nəsrəddin” ənənələri və Abdulla Əvlaninin satiraları** adlı ikinci paraqrafında “Molla Nəsrəddin”in XX yüzilin ilk rübündə Türkünstan ədəbi mühitində məşhur olmasının səbəbləri araşdırılır. Bu səbəblərdən ən mühümü isə jurnalda çap olunan bütün əsərlərin özünəməxsus üslubda - “Molla Nəsrəddin” manerasında yazılması idi. Əgər “Molla Nəsrəddin”in nəsr üslubunun baş memarları Mirzə Cəlil və Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev idisə, satirik poetik üslubun öncülləri Mirzə Ələkbər Sabir və Əliqulu Qəmküsar idi.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin, eləcə də, Mirzə Ələkbər Sabir satira məktəbinin nüfuzu və təsir dairəsi barəsində akademik Həmid Araslı yazırdı: *“Xalq şairi Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı da belə geniş bir sahədə təsir göstərmiş, Azərbaycan, İran, Özbəkistan, Türkmənistan və Tatarıstanda yeni satirik şeir üçün nümunə olmuşdur”*¹⁸. Mirzə Ələkbər Sabirin özbək satirasına təsirindən söhbət gedərkən Abdulla Əvlaninin bu mövzu ilə əlaqədar olan əsərləri də təhlildən kənar qalmamalıdır. Bu mənada böyük maarifçi şairin sabiranə tərzdə və ahənglərdə yazdığı “Cahilin dilindən”, “Bir qarının dilindən”, “Gənc tacirin dilindən”, “Tənbəl şagird dilindən”, “Korun üzr istəməsi”, “Bir münafiq dilindən”, “Savadsız lovğalara”, “Bir tənbəlin dilindən”, “Bir müxbirin dilindən”, “Bir lalın raportu” və

¹⁸ Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri, 1 cildə) / H.Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1998. – s. 689.

başqa şeirləri özbək satirik poeziyasında “Molla Nəsrəddin” ənənələrinin parlaq təzahürləri kimi diqqəti cəlb edir. Özbək satirik şairinin məşhur həcvlərinin sərlövhəsi ilə tanış olarkən, qeyri-ixtiyari olaraq, dahi Mirzə Ələkbər Sabirin məşhur satiralarının adlarını xatırlayırıq: “Ramazan söhbəti. Bizim Hacı deyir ki”, “Oruca deyir ki”, “Kəndli deyir ki”, “Bakılı deyir ki”, “İrənlilər deyir ki”, “Millət deyir ki”, “Bakılılar deyirlər ki”, “Dilənçi deyir ki”, “Hatıfdən gələn bir nida deyir ki”, “Almainya imperatoru Vilhelm deyir ki”, “Səfil tacir deyir ki” və bilavasitə müxtəlif satirik tiplərin dilindən yazılmış onlarla şeirlər qeyd etdiyimiz üslubi həmahəngliyi vurğulayır.

Abdulla Əvlaninin “Bir qarının dilindən” (1919) və “Bir tənbelin dilindən” (1919) satiralarında “Molla Nəsrəddin” manerası, xüsusən Sabir qəhrəmanlarının dil və ifadə xüsusiyyətləri parlaq şəkildə əks etmişdir. Müəllif bu mənfi tipi sabiranə ehtirasla bədnam edir:

*Bir addım da qoymaram bayıra astanadan,
Küçəyə də çıxıram bircə an bu xanədən.
Anlamaram dərd nədir, qəm nədir, həsrət nədir,
Bilmərəm himmət nədir, həm də ki qeyrət nədir*¹⁹.

Abdulla Əvlaninin bu satirasında molla-nəsrəddinçilərin satira məktəbindən yaradıcı surətdə öyrənmə və onların ifşa üsullarını dərinlən mənimsəmə qabarıq surətdə nəzərə çarpır. Satiranın bəzi bəndlərində isə müəllif yalnız Sabir üslubunu deyil, həm də onun son dərəcə səciyyəvi olan ifadə və deyim tərzini də tətbiq etməyi məqsədmüvafiq sayır ki, bu da əsərin bədii təsir gücünü artırmış və şeirə emosionallıq bəxş etmişdir:

*Dünyanı sel bassın, bundan mənə nə?
Xalq tufanda qalsın, bundan mənə nə?*²⁰

¹⁹ Avloniy, A. Tanlangan asarlar: [2 jilddə] / Toşkent: Manaviyyot, – j.1. – 2006. – s. 232.

²⁰ Yenə orada, – s. 232.

“Gənc tacirin dilindən” (1924) satirası, “Muştum” jurnalında çap etdirdiyi bir çox əsərləri onun “Molla Nəsrəddin” və Sabir üslubunun potensial imkanlarından məharətlə və yaradıcı surətdə istifadə etdiyini göstərir.

Tədqiqatın “**Nəticə**” hissəsində mövzu ilə bağlı əldə edilmiş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı 1906-cı ildən etibarən Türkünstanda mədəni-maarif və mətbuat işlərinin intensivləşməsinə qüvvətli təsir göstərir. Qeyd etdiyimiz yeni ədəbi-mədəni şərait və imkanlar yeni tipli ədəbi işçilər və ədəbiyyatçılar nəslinin yaradıcılıq aləminə təşrif buyurmasına səbəb oldu. Türkünstanda gündən-günə sürətlə yayılan və inkişaf edən cədid hərəkatı, maarifçilik ideyaları ədəbi fəaliyyətin və ədəbiyyatın bu ideyaları daha təsirli və uğurlu yaymasını təmin edən bədii inikas və ifadə formalarını tələb edirdi. Bədii publisistika və nəsr məhz bu cür effektiv estetik əksətdirmə vasitələrindən sayılırdı.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinə daxil olması ilə ölkədə XX yüzilin əvvəllərində az qala min illik həmkarlıq tariximizə bərabər olan, öz intensivliyinə, səmərəliliyinə və zənginliyinə görə ondan da artıq olan yeni ədəbi əlaqə və təmas meydanları formalaşmağa başladı. Molla Nəsrəddin” jurnalı və ədəbi hərəkatı ilə yaxından həmkarlıq etmək istəyi yalnız maarifçi-satirik şairləri deyil, həm də ötən əsrin əvvəllərində coşqun fəaliyyətə başlayan cədid hərəkatının əksər nümayəndələrini də dərinlən düşündürmüşdür. Bu nöqtəyindən nəzərdən Türkünstan ədəbi-mühitinin bütün ədəbi sahə və təmayülləri “Molla Nəsrəddin” günəşindən mənəvi güc almış, onun həyatbəxş təsirindən ilhamlanmışdır.

Akademik İsa Həbibbəylinin vurğuladığı kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı XX yüzilin ilk rübündəki ictimai-siyasi və ədəbi-estetik fikrimizin lokomotivi olmaqla yanaşı, eyni zamanda, həmin dövrdəki beynəlxalq mənəvi-mədəni münasibətlərimizin, o cümlədən Azərbaycan-Türkünstan ədəbi əlaqələrinin də lokomotivi və flaqmanı olmuşdur. Bu mühüm elmi-nəzəri fikir “Molla

Nəsrəddin” jurnalı və özbək satirik ədəbiyyatı” adlanan tədqiqatımızın da əsas və mühüm nəticələri ilə üst-üstə düşür.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Sultanova, İ. “Dünyanın Baburu və Baburun dünyası” // “Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan” beynəlxalq elmi konfrans materialları, – Bakı: – 20 aprel, – 2018, – s. 163-170.
2. Sultanova, İ. M.Ə.Sabirin özbək satirik ədəbiyyatına təsiri Azərbaycan özbəkşünaslığında // Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, – 2019. – №1, – s. 153-158.
3. Sultanova, İ. Milli özünüdərk formalaşmasında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin rolu və onun türkmən satirik ədəbiyyatına təsiri // Bakı: Filologiya və sənətşünaslıq, – 2019. – №2, – s. 128-132.
4. Sultanova, İ. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və özbək mədəniyyəti (Türküstan-Azərbaycan teatr və dramaturgiya əlaqələri) // Bakı: Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2019. – 3 (111), s. 271-275.
5. Sultanova, İ. Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni münasibətlərinin yeni mərhələsi (Bu dövr ədəbi əlaqələrini şərtləndirən əsas ictimai-mədəni faktorlar) // Bakı: Filologiya məsələləri. – 2019. – №12, – s. 316-322.
6. Sultanova, İ. Qoca Şərqi Molla Nəsrəddin ruhlu satira müjdəçiləri və ya “Molla Nəsrəddin”dən başlanan şərəfli yolun yolçuları // Bakı: Filologiya məsələləri. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2020. – №3, – s. 317-323.
7. Sultanova, İ. Abdulla Əvlani və molla nəsrəddinçilər // Bakı: Dünya ədəbiyyatı. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Bədi Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin nəşri, – 2020. – I (16), – s. 99-103.

8. Sultanova, İ. Əlişir Nəvai Cənnət Nağıevanın tədqiqatlarında // Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq (beynəlxalq elmi jurnal). Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri (xüsusi buraxılış), – 2020. – № 1, – s. 136-141.
9. Sultanova, İ. Azərbaycan-Türküstan münasibətlərinin yeni mədəni konteksti və aspektlərinin yaranmasında mollanəsrəddinçilərin rolu // “Özbək dili və ədəbiyyatının dünya miqyasında yayılması” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans materialları, – Daşkənd: – 2021, – s. 435-446.
10. Sultanova, I. “Molla Nasraddin” and thematic-problematic parallels in uzbek satirical poetry // Drohobych: the scientific collection “Current issues of humanities: interuniversity collection of scientific works of young scientists of Drohobych State Pedagogical University named after İvan Franko”, – 2021. – №37, – p. 136-141.
11. Sultanova, İ. Abdulla Əvlani və Azərbaycan satirik poeziyası // “Filologiyanın inkişafının qlobal problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları, – Jizzax: – 7 may, – 2022, – b. 249-253.
12. Sultonova, İ. “Mulla Nasruddin” jurnalı və uzbek satirik şeiriyyəti // Toshkent: Özbək tili və adabiyoti, Özbəkiston Respublikası Fanlar Akademiyası, – 2022. №5, – b. 46-50.
13. Sultanova, İ. “Molla Nəsrəddin” və türk dünyası // Bakı: Filologiya məsələləri, – 2023. – №14, – s. 401-407.
14. Султанова, И. Проблема новой культуры и национального языка в публицистике молланасраддиновцев и джадидов // Adabiyotshunos olim, professor Rahmatulla Barakayev tavalludining 70 yilligiga bag'ishlangan “O'zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, – Toshkent: – 1 fevral 2024, – b. 140-147.
15. Sultanova, İ. “Molla Nəsrəddin” jurnalında və Əbdürauf Fitrətin “Ailə” risaləsində maarifçilik ideallarının əksi // “Özbək və Azərbaycan filologiyasının aktual məsələləri” beynəlxalq elmi-praktik konfrans materialları, – Bakı: 15-16 aprel 2024, – s. 307-312.

16. Sultanova, Í. Azərbaycan cədidlərinin poeziyasında Türküstan mövzusu // “Jadidlar adabiy merosining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni” mavzuyidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Ilmiy nashr. – Farg'ona: FarDU, – 18 aprel, – 2024, – s. 87-96.

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 iyun 2024-cü il tarixində saat 12³⁰-da AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 7 may 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:16.04. 2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 38765

Tiraj: 100